

પ્રાદેશિક ઓળખ અને સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા: 'ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ'

The Regional Identification and Process of Migration: 'Khovai Gayeli Vastu'

ભારતનાં કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં ગુજરાત ૫.૯૬% વિસ્તાર ધરાવે છે. જ્યારે ગુજરાતમાં સૌથી વધુ ભૌગોલિક વિસ્તાર ૨૩.૨૭%, સૌથી લાંબો સમુદ્ર કિનારો ૪૦૬ કિમી. અને સૌથી ઓછી વસ્તી ગીચતા ૪૬૦ વ્યક્તિ પ્રતિ કિમી. કચ્છ જીલ્લો ધરાવે છે. ગુજરાતનાં ઉત્તર-પશ્ચિમે તેમજ સિંધા અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની વચ્ચે કચ્છ જીલ્લાનું સ્થાન રહેલું છે, તેનાં કુલ વિસ્તારનો ૫૧% ભાગ કચ્છનાં મોટા અને નાના રણમાં સમાવિષ્ટ છે. આબોહવાકીય લાક્ષણિકતા મુજબ કચ્છ શૂષ્ક-અર્ધશૂષ્ક પ્રકારની આબોહવા ધરાવે છે, તેમ છતાં કચ્છનાં ૩૪.૭૩% વિસ્તારમાં ખેતી કરવામાં આવે છે.

કચ્છને વિભિન્ન ભૌગોલિક લાક્ષણિકતા આધારિત અલગ-અલગ ૯ મધ્ય-સૂક્ષ્મ પ્રદેશોમાં વહેંચવામાં આવે છે. ભૌગોલિક તફાવતોના કારણે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક લાક્ષણિકતાઓમાં પણ ભિન્નતા રહેલી છે, આ ભિન્નતા આધારિત વિભિન્ન સમાજની કે વ્યક્તિઓની સ્વભાવગત લાક્ષણિકતા આધારિત કચ્છનાં સર્જકો દ્વારા ઘણી કૃતિઓ લખાઈ છે. આ સંદર્ભે ધીરેન્દ્ર મહેતાની ૨૦૦૧મા પ્રકાશિત 'ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ' નવલકથા નોંધપાત્ર છે. આ નવલકથામાં નિરૂપિત પરિવેશ મુખ્યત્વે કચ્છનાં 'ભુજ ઉચ્ચભૂમિ' પ્રદેશનો છે. આ પ્રદેશ કચ્છ જીલ્લાની મધ્ય, ભુજની આસપાસનાં માધાપર, માનકુવા વગેરે ગામડાઓનો છે, જેની ઉત્તરમાં બન્ની નિમ્નભૂમિ, પૂર્વમાં કચ્છનાં રણ પ્રદેશ અને દક્ષિણ તેમજ પશ્ચિમમાં કિનારાનાં મેદાનોથી ઘેરાયેલ છે. આ પ્રદેશમાં ખારી, રુકમાવતી, નાગમતી અને ભૂખી નદીઓ દ્વારા વૃક્ષાકાર અપવાહ તેમજ ખેતી માટે અનુકૂળ કાંપની જમીનો તૈયાર થઈ છે. આ સિવાય આ પ્રદેશમાં ગહન-મધ્યમ કાળી જમીન જોવા મળે છે. અહીં સંરક્ષિત અને સુરક્ષિત એમ બે પ્રકારનાં જંગલો જોવા મળે છે તથા આ પ્રદેશની ભૂરચનાકીય સંરચના કિનારાનાં મેદાનો પ્રકારની જોવા મળે છે. 'ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ' નવલકથામાં આ પ્રદેશની પરિશ્રમી એવા કણબી સમાજની પોતીકી કથા નિરૂપાઈ છે. આ સંશોધિત લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય આ પ્રદેશના કણબી સમાજની પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતોમાં મુખ્ય આર્થિક વ્યવસાય, તેનું સામાન્ય જીવનમાં મહત્વ તેમજ બદલાતી પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિ મુજબ સ્થળાંતરની કુટુંબ અને સમાજ ઉપર થતી અસરને સમજવાનો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: કચ્છ, ભુજ પ્રદેશ, કણબી સમાજ, પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓ, સ્થળાંતર

કચ્છનો કણબી સમાજ પરિશ્રમ માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ સમાજને 'કણ' અને 'બી' સાથે સંબંધ એટલે 'કણબી'. કચ્છમાં ખેતી, છુટક મજૂરી તેમજ કડીયાકામના શ્રમને માટે 'મૂલે જવું' એવો શબ્દપ્રયોગ થાય છે. મૂલે જનાર સ્ત્રી તે મૂલિયાણી. મજૂરી-પરિશ્રમના બદલામાં જે મહેતાણું કે પૈસા મળે એને 'મૂલ' કહેવાય. આ નવલકથા પણ આ પ્રદેશની સામાજિક વિશિષ્ટતાના ભાગરૂપ મૂલના મહિમાની વિશેષ લાગે છે. આ સંદર્ભે નવલકથાકારે નોંધ્યું છે કે, " વાત કંઈ રત્નાની કે એનાં કુટુંબમાં જોવા મળતા સબંધોની નથી. જીવનમુલ્ય(મૂલ) નું રૂપ લેતા, જીવન વિશે શ્રદ્ધા જગાવતા, જીવન માટે નિષ્ઠા પ્રેરતા અને જીવનમાં બળ

પૂરતા પરિશ્રમની છે.” (પૃ.૬) અહીં મૂલે જવું એ મનજીબાપાની માં અને ખાસ તો પત્ની હીરાને મન ‘જીવનમૂલ્ય’ બરોબર છે. અહીં હીરાનો જીવન જીવવાનો આગવો દર્ષિકોણ પણ છે. કોઈપણ પ્રદેશમાં લોકોની જીવન જીવવાની રીત, આંતરક્રિયા, સામાજિક સંબંધો અને વ્યવસાય ઉપર તે પ્રદેશની આબોહવા, ભૂપૃષ્ઠ અને કુદરતી સંસાધનોની ઉપલબ્ધતાની વિશિષ્ટ અસર હોય છે. કારણ કે, તે પ્રદેશનો આર્થિક વિકાસ, લોકોનું જીવનસ્તર અને સુખાકારી અનુકૂળ પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતા ઉપર આધારિત હોય છે. જેમ કે ગ્રામીણ કે શહેરી સમાજ, વિકસિત કે અવિકસિત પ્રદેશો, સમુદ્ર કિનારાનાં કે ખંડીય ક્ષેત્રો, વધુ વરસાદી કે શૂષ્ક પ્રદેશો અને ઠંડા કે ગરમ પ્રદેશો વગેરેમાં ઉપલબ્ધ સંસાધનો દ્વારા આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કે વ્યવસાયનું સ્વરૂપ તૈયાર થતું હોય છે. આ નવલકથામાં પણ અન્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના અભાવે પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ તરીકે કણબી સમાજનો મુખ્ય વ્યવસાય ‘પરિશ્રમ’ જીવનમૂલ્ય બરાબર છે. આ પરિસ્થિતિમાં વસ્તીવૃદ્ધિ અને પ્રદેશ-વ્યવસાય ઉપર ભારણ વધવાના કારણે લોકો વ્યવસાયનાં અન્ય સ્ત્રોત શોધે છે અને તે પ્રદેશમાં સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે.

સ્થળાંતર સમય અને પ્રદેશ આધિત થતું હોય છે. સમય મુજબ દૈનિક, ઋતુગત, અનિશ્ચિત અને કાયમી એટલે કે ટૂંકા ને લાંબા સમયગાળાનું થતું હોય છે. જ્યારે પ્રદેશ મુજબ સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે થતું હોય છે અને તેમાં ગામથી ગામ, ગામથી શહેર, શહેરથી ગામ અને શહેરથી શહેર તરફનું હોય છે. સ્થળાંતર થવા માટે પ્રાદેશિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને પર્યાવરણીય એમ અલગ-અલગ કારણો જવાબદાર હોય છે. સ્થળાંતર પ્રક્રિયાનાં કારણે સ્થળાંતરિત અને સ્થાનિક બંને પ્રદેશો ઉપર હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો, પરિણામો અને પરિવર્તનો થતા હોય છે. આ પરિવર્તનોની અસર કુટુંબથી લઈને પ્રદેશ અને દેશ ઉપર થતી હોય છે. આ નવલકથામાં પણ હીરા-મનજીનો દીકરો વીરજી પહેલા મસ્કત અને પછી અમેરિકા જઈ અઢળક પૈસા કમાય છે. પછી તે માં-બાપ અને બહેનને અમેરિકા બોલાવે છે. બાપ-દીકરી તો અમેરિકા પહોંચી જાય છે પણ હીરા ઘણું સમજાવ્યા છતાં જતા નથી ! પૈસાની કોઈ જ કમી ન હોવા છતાં તે પોતાનું મલક ને મૂલ છોડતા નથી ! કારણ કે શ્રમ વગર જીવી જ કઈ રીતે શકાય એ એની સાદીસીધી સમજ છે. શ્રમ જ એને જીવન જીવવાનું બળ આપતું હતું. તે મૃત્યુના આગલા દિવસ સુધી પરિશ્રમ કરીને પ્રસન્ન જીવન જીવ્યા. અહીં વ્યક્તિની પ્રદેશ, કામ અને સમાજ પ્રત્યેની અનુભૂતિ દેખાય છે. લાંબાસમય સુધી કોઈપણ વસ્તુ કે વ્યક્તિ સાથે આંતરક્રિયા થાય ત્યારે આ પ્રકારની અનુભૂતિ બંધાય છે. જ્યારે રતન ક્યારેય મૂલે ગઈ નથી ! મનજીને પણ મૂલે જવું ગમતું નહોતું ! મલક છોડી અમેરિકા ગયેલા મનજી અને રત્નાને ભૌતિક સુખસગવડો તો સાંપડે છે પણ તેઓ નવી ભૂમિ, નવા સંસ્કાર ને ખાસ તો વીરજી-વિજિલ વચ્ચે રહેશાંતો રહે છે. કારણ કે ત્યાં પોતાના પ્રદેશ અને લોકો સાથેની પોતીકી અનુભૂતિ મળતી નથી. અંતે બાપ-દીકરી ગામડે પાછા ફરે છે. દીકરાએ ગામડે ‘મોટો બંગલો’ બાંધી દીધો હોવા છતાં પણ તેઓ ખાલીપણું અનુભવે છે, ને ગામ પારકું લાગે છે ! નવલકથામાંથી પસાર થતા અનુભવાય છે કે વીરજીની જેમ ગામનાં અનેક લોકો પોતાનું ગામડું છોડીને વિદેશમાં કમાવા માટે નીકળી પડેલા હોવાથી ગામનાં અનેક ઘરને તાળા લાગી ગયા છે ! જે હાલની સ્થિતિનો સંકેત કરે છે. યોગેશ જોશીનું આ નવલકથા સંદર્ભેનું નિરીક્ષણ ઉલ્લેખનીય છે, “ખંડેરમાં ફેરવાતાં જતાં ગામનાં બંધ ઘરો, ગામના તૂટેલા કોટકાંગરા ઉપરાંત કચ્છની ભૂમિની વેરાનતા તથા નિર્જનતા પણ પાત્રોનાં આંતરિક ફલકને પ્રત્યક્ષ કરવામાં ઉપયોગી નીવડે છે.” (પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૦૩, પૃ.૧૦) આ નવલકથા સંદર્ભે ડૉ. દર્શનાબેન ઘોળકિયાએ પણ ઉચિત નોંધ્યું છે : “ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ’ નવલકથામાં ડૉ.

ધીરેન્દ્ર મહેતા કચ્છની કણબી કોમની કથા માંડે છે. આ કોમનું મુખ્ય કામ મૂલે જવાનું. કચ્છ પ્રદેશની જ એ વિશેષતા. પછીથી ભૌતિક જગતમાં પડી ગયેલી આ કોમે એની આ લાક્ષણિકતા ગુમાવી દીધી એની વાત અહીં લેખકને કરવી છે....બદલાતા મૂલ્યનો બોધ કૃતિનો મુખ્ય સૂર છે.” (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધિવેશન સ્મરણિકા, ૨૦૧૫, સંપાદન, હરેશ ઘોળકિયા, પૃ.૪૬)

પ્રદેશની સ્થળીય લાક્ષણિકતાથી પ્રદેશમાં વિકાસની તરાહ નક્કી થાય છે અને તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ તે પ્રદેશના સમાજની આર્થિક-સામાજિક ગતિશીલતા દ્વારા તૈયાર થયેલું હોય છે. કોઈપણ સમાજમાં પરિવર્તન કે ગતિશીલતાની તીવ્રતા, તેનાં કારણરૂપ પ્રક્રિયા ઉપર આધારિત હોય છે. આ પ્રક્રિયાઓ સ્થળાંતર, શહેરીકરણ, ઔદ્યોગીકરણ કે અન્ય રાજકીય બદલાવોના ભાગરૂપ અસર કરતી હોય છે. ‘ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ’ નવલકથાથી સંબંધિત ‘ભુજની ઉચ્ચભૂમિ’નાં આ પ્રદેશમાં બદલાવ માટે સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા વધુ જવાબદાર છે. સ્થળાંતરની કૌટુંબિક નકારાત્મક અને હકારાત્મક શું અસર થાય છે તે આ નવલકથા દ્વારા સમજી શકાય છે. સાંપ્રત સમયમાં ભૌતિક સુખો શોધવા ગામડું છોડી વિદેશ જતાં લોકો શું મેળવે છે ને શું ગુમાવે છે તેના પર તો આ કૃતિ વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

સંદર્ભસૂચિ

- I. Gujarat, Directorate of Census Operation. 2011. *Censusindia.gov.in*. English.
- II. Press, Oxford University. “Oxford School Atlas.” New Delhi: Oxford University Press, n.d. 1,19,. English.
- III. દવે, ડૉ. મંજુલાબહેન બી. *ગુજરાતની આર્થિક અને પ્રાદેશિક ભૂગોળ*. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, n.d. ગુજરાતી.
- IV. મહેતા, ધીરેન્દ્ર. *ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ*. અમદાવાદ: ગુર્જર પ્રકાશન, ૨૦૦૧. ગુજરાતી.

Dr. Kanti Malsatar

Associate Professor

Department of Gujarati

Gujarat University Ahmedabad

Mahesh Patel

Assistant Professor

Department of Geography

Gujarat University Ahmedabad